

A RELACIÓN ENTRE AUTOESTIMA E DELINCUENCIA: UNHA REVISIÓN DE TEORÍAS E INVESTIGACIÓNS

Estrella Romero Triñanes
Universidade de Santiago
de Compostela

A delincuencia xuvenil é un dos problemas que con maior intensidade afectan as sociedades actuais. A crecente magnitude do fenómeno antisocial, así como a gravidade dos custos persoais e sociais asociados a este fenómeno ten estimulado durante décadas o interese da comunidade científica. Numerosos traballos de investigación buscaron os factores que propician o desenvolvemento da delincuencia, co fin de crear programas educativos, preventivos ou rehabilitadores capaces de neutralizalos.

Nos últimos tempos puxéronse en práctica numerosas estratexias destinadas á intervención sobre a delincuencia. Aínda que as aproximacións son diversas (véxase, por exemplo, Garrido, 1993), hoxe existe un acordo considerable na conveniencia de desenvolver habilidades psicosociais (capacidade de resolución de problemas, empatía, pensamento crítico, habilidades de interacción social...) que se supoñen deficitarias nos delinquentes. Esta é a formulación subxacente, por exemplo, tralo chamado modelo da 'competencia psicosocial', un modelo de intervención en delincuencia (e tamén noutros desaxustes

psicosociais, como o consumo de drogas) que esperta grande interese na pedagogía social. A través de estratexias educativas diversas, trátase de promover a aprendizaxe dos recursos persoais, cognitivos e psicosociais necesarios para un funcionamento axustado e saudable.

Dentro dos factores tratados por esta categoría de programas, a variable autoestima ocupa un lugar paradoxal. Numerosos programas de intervención fan da autoestima un elemento-diana de primeira orde. Autores como Eynon e Simpson (1965), Spence e Spence (1980), Vicary e Good (1983) ou Davidson (1987), por exemplo, describen estratexias de tratamento da delincuencia que incorporan a potenciación da autoestima como obxectivo prioritario. Así mesmo, a prevención da delincuencia e o consumo de drogas inclúen moi a miúdo compoñentes de promoción da autoestima, dentro desa 'filosofía' de promoción da competencia psicosocial (Barr, 1989; Botvin, 1984; Shaw, 1989).

Sen embargo, os achados empíricos distan moito de apoiar a importancia da autoestima na orixe das conductas delictivas. Un conxunto de resultados

inconexos, débiles e contradictorios, semellan configura-la investigación sobre autoestima-delinuencia, de xeito que hoxe en día descoñecemos ata qué punto está fundamentado o lugar central que ocupa a autoestima nos programas de intervención.

Cómpre, pois, un traballo de revisión e sistematización que permita ordena-la investigación existente, intentando descubrir qué elementos poden dar lugar a estas contradicións e qué vías de acción deben emprenderse para clarificar un tema nada banal na psicopedagogía da desviación social. Este é, precisamente, o obxectivo deste traballo. Pretendemos achegarnos ó estado desta cuestión efectuando unha revisión dos modelos teóricos e da evidencia empírica hoxe dispoñible sobre este problema, explorando as súas características e tentando examinarlos cáles poden ser-las fontes de confusión. Como froito desta revisión presentamos así mesmo directrices para a investigación futura que, ó noso entender, poden contribuír a despeja-las incógnitas que hoxe caracterizan este eido de investigación e intervención psicosocial.

FORMULACIÓNS TEÓRICAS

Os principais modelos teóricos que, dentro das ciencias sociais, consideraron explicitamente a vinculación entre a autoestima e a conducta desviada foron o modelo da 'contención', as formulacións da 'etiquetaxe' e a teoría 'xeral' de Howard B. Kaplan. Os dous

primeiros inscríbense claramente en dúas correntes teóricas ben asentadas dentro da área de coñecemento da inadaptación social. O terceiro modelo, sen embargo, é un intento de perfeccionar unha nova teoría explicativa da desviación tomando como centro de gravidade o constructo autoestima. Vexamos cáles son as propostas deses tres modelos.

A TEORÍA DA 'CONTENCIÓN' (RECKLESS, 1961, 1967)

As proposicións de Reckless (1961, 1967) enmárcanse no contexto do que, no estudio da desviación social, se coñece como 'teorías do control social'. Trátase dun conxunto de formulacións explicativas de carácter psicosocial (a de Hirschi, 1969, é sen dúbida a máis popular) que enfatizan a noción de 'control' para dar conta de por qué uns individuos non desenvolven conductas antisociais, mentres que outros si se involucran neses comportamentos. Dentro destes modelos teóricos asúmese que existe unha motivación natural que impele o suxeito á transgresión de normas. Só se durante o proceso de socialización o individuo adquire uns mecanismos de control que o vinculen á sociedade convencional verase refreada esa tendencia natural á delinuencia.

Reckless (1967), en concreto, fálanos de dous tipos de control ou 'contención': un control ou contención 'externa' e un control ou contención 'interna'. O control externo vén dado pola acción dos axentes sociais convencionais; estes, a través de mecanismos como a recompensa das conductas socialmente desexables ou o castigo dos comportamentos

antisociais, inducirán o individuo a respectar as normas. O control interno, sen embargo, radica na capacidade do suxeito para autorregularse, para acomodarse ás normas en virtude da súa propia motivación.

De acordo con Reckless, un proceso de socialización satisfactorio propicia a transición dun control externo a un autocontrol, a unha contención basicamente interna. E un elemento fundamental que propiciará ese control será, precisamente, unha autoestima de signo positivo. Unha autoavaliación favorable considérase, entón, o produto dunha socialización adecuada e un factor de crucial relevancia para illa-lo individuo da delincuencia, para conte-la súa tendencia innata á transgresión.

A TEORÍA DA 'ETIQUETAXE'

Se desde a teoría da contención se entende que un baixo nivel de autoestima deixa o individuo nunha situación de vulnerabilidade fronte a delincuencia, a teoría da etiquetaxe centrarase en cómo a autoestima se ve afectada polo comportamento antisocial (ou, máis exactamente, pola reacción dos axentes de control social ante eses comportamentos).

A *labelling approach* é unha coñecida corrente teórica de corte sociolóxico que foi desenvolvida desde os anos cincuenta para dar conta do proceso de desviación social (Becker, 1963; Lemert, 1951, 1967). No corazón desa corrente está a idea de que é a acción do sistema legal (que etiqueta determinados actos como delitos e determinadas persoas como

delinquentes) a que promove a carreira delictiva dos individuos.

A teoría da etiquetaxe asume que os suxeitos delinquen por primeira vez debido ó azar ou a outras razóns das que esta perspectiva non se ocupa (cf. Garrido, 1984). A reacción oficial xerada por estas condutas iniciais dará lugar á interiorización do papel de delincente. A estigmatización e a institucionalización farán que a autoestima se deteriore e que no autoconcepto se incruste a identidade de desviado; finalmente, o individuo, de modo consistente con ese autoconcepto, será máis propenso a continuar delinquindo (isto é o que se coñece como 'desviación secundaria'; Lemert, 1951).

En relación co tema que nos ocupa, teñamos presente, pois, que desde a *labelling approach* unha baixa autoestima non é un precedente da conducta antisocial, senón un resultado da actuación do sistema legal sobre o individuo que delinque.

HOWARD B. KAPLAN: CARA A UNHA TEORÍA 'XERAL' DA DESVIACIÓN

Se os dous tipos de formulacións que acabamos de comentar se enmarcan dentro de armazóns teóricas moi concretas e ben coñecidas dentro do campo de estudio da inadaptación social (teoría do control social, teoría da etiquetaxe), a proposta de Kaplan é un intento de elaborar unha teoría con entidade propia; unha teoría que aínda que en certa medida pode resultar próxima a diversos modelos tradicionais da delincuencia,

supón un achegamento un tanto sui generis a este problema. E o seu núcleo será, precisamente, a variable autoestima. Deteñámonos nas premisas centrais deste modelo, desenvolvido intensa e extensamente por Kaplan ó longo de máis de vinte anos de investigación (Kaplan, 1972, 1975; Kaplan e Fukurai, 1992; Kaplan e Johnson, 1991, entre outros moitos traballos).

O modelo parte da existencia en tódolos individuos dun 'motivo de autoestima'. É dicir, todos tendemos a emitir comportamentos que nos fagan sentir valiosos e a evitarmos conductas que nos fagan sentir unha autoestima negativa.

Ás veces, a persoa (nomeadamente o neno ou o adolescente) vive unha historia de experiencias negativas dentro do grupo (ou grupos) de pertenza, que o leva a sufrir sentimentos de autorrexeitamento. Estas experiencias inclúen un amplo rango de situacións que son tomadas en consideración por outras teorías da desviación (por exemplo, indiferencia ou rexeitamento parental, fracaso escolar...) e que son o resultado de complexas interaccións entre circunstancias de carácter individual e socioestructural (status socioeconómico, cambio social, falta de habilidades académicas...). Nestas situacións, o suxeito probablemente se fará consciente da asociación que existe entre o seu autorrexeitamento e esas experiencias negativas. Cando isto ocorre, a persoa séntese cada vez menos motivada por adaptarse ás normas deses grupos de pertenza que están a lesionar algo substancial como é o propio 'eu'.

Paralelamente, e diante dese malestar que padece o 'eu', prodúcese o que Kaplan denomina unha "exacerbación do motivo de autoestima": o suxeito sentirase propenso a buscar camiños que lle permitan recupera-lo afecto a si mesmo. Como os espacios convencionais non parecen facilita-lo labor, a conducta desviada aparecerá ante o suxeito como a única alternativa potencialmente satisfactoria. Deste xeito, aumentará a probabilidade de asociación con grupos desviados e, en fin, a persoa desenvolverá conductas inadaptadas.

A elección dun ou doutro tipo de accións desviadas dependerá de cómo o suxeito perciba as capacidades restauradoras de tal ou cal tipo de conducta; e dependerá, así mesmo, de en qué medida os distintos tipos de conducta desviada sexan compatibles con papeis que o suxeito ten interiorizados e que non están na base do seu autorrexeitamento (por exemplo, a compatibilidades co papel de masculinidade que quizais a persoa asumira). En anos recentes, Kaplan suxeriu que a manifestación dun ou doutro tipo de conducta desviada estará influída, ademais, polo 'estilo de afrontamento' (*coping style*) que caracterice o individuo, é dicir, pola clase de estratexias que a persoa despreza cando se atopa ante situacións problemáticas (Kaplan e Peck, 1992). Así, hai persoas nas que predomina un estilo de 'evitación' (negación, abandono, negativismo). Isto favorecerá a aparición de conductas de consumo de drogas (conductas que facilitan o escape, a retirada, a evasión). Pola contra, un estilo de

En *Rebel without a cause*, James Dean interpreta o papel dun mozo que se debate entre a carencia de autoestima do seu pai e a propia postura contra a delincuencia.

'ataque' (enfrentamento, hostilidade aberta) levará a conductas de agresión e roubo (conductas que, dalgún xeito, permiten acometer contra eses 'outros' que deterioraron o 'eu').

De acordo con Kaplan, a conducta desviada tenderá a eleva-la autoestima: prodúcese así o que na literatura sobre este tema se denomina *self-enhancement*.

Aínda que a probabilidade de que o *self-enhancement* ocorra é alta, non sempre sucede así. Cando a conducta inadaptada non satisfaga o desexo de aumenta-la autoestima, o suxeito buscará outros tipos de comportamento desviado. Só regresará á conducta normativa cando teña a posibilidade de vivir experiencias no mundo convencional que supoñan unha certa distancia e discontinuidade coas vivencias previas que o autodesvalorizaron; esta discontinuidade pode ocorrer, por exemplo, cando o adolescente madura e é capaz de aprecia-las gratificacións derivables de novos papeis familiares e ocupacionais.

Estas son, en esencia, as ideas que configuran a teoría de Kaplan, unha teoría que foi aplicada polo propio autor á explicación de diferentes modalidades de conducta desviada (delincuencia, consumo de drogas, embarazos prematuros) e que, ó cabo, sostén que unha baixa autoestima favorece o desenvolvemento de comportamentos desadaptados; estes comportamentos facilitarán, pola súa vez, o restablecemento da autoestima deteriorada.

Así pois, e a modo de recapitulación, subliñemos que a teoría da conten-

ción indica que os individuos con baixa autoestima terán máis probabilidades de delinquir cós suxeitos con alta autoestima. A teoría da etiquetaxe, pola súa parte, recalca a influencia negativa que, sobre a autovaloración, exercen as conductas antisociais (ou, máis ben, as actuacións dos sistemas de control formal). E, por fin, o ambicioso modelo de Howard B. Kaplan concorda coa teoría da contención na visión do autorrexeitamento como un factor de risco cara á conducta desviada. As súas prediccións, sen embargo, son contrarias ás da teoría da etiquetaxe; se desde esta última, a conducta antisocial deteriora a autoestima, para Kaplan a conducta antisocial é un mecanismo compensatorio que eleva-la, polo menos en certa medida, a autovaloración. ¿Que ten que dicir, ante todo isto, a evidencia empírica? Ímolo ver.

A EVIDENCIA EMPÍRICA

Examinemos primeiramente os achados sobre a correlación existente entre autoestima e delincuencia. Pasaremos logo a percorre-los principais traballos que puxeron a proba especificamente os supostos de cada unha das tres formulacións teóricas arriba descritas.

A CORRELACIÓN AUTOESTIMA-DELINCUENCIA

Un bo número de traballos examinaron a covariación existente no nivel transversal (é dicir, nun momento determinado do tempo) entre autoestima e conducta desviada (Burdett e Jensen, 1983; Friedberg, 1982; Jensen, 1972, 1973;

Leung e Drasgow, 1986; Lochman e Lampron, 1986; Lund e Salary, 1980; Manganiello, 1978; Ross, 1992; Singh *et al.*, 1986; Taylor e del Pilar, 1992). Os achados derivados destes estudos tenden a mostrar que existe unha asociación negativa (se ben feble) entre ámbalas variables. É este un resultado que se encontra en traballos que avalían a conducta antisocial a través de autoinformes, como estudos que establecen comparacións entre non delinquentes procedentes da poboación xeral e delinquentes detectados polo sistema de xustiza.

Un dos traballos máis citados na literatura sobre este tema é o de Jensen (1972), quen analizou os datos recollidos nunha ampla mostra de estudantes de Ensino Secundario. A autoestima foi avaliada a través do acordo ou desacordo ante ítems referidos á autovaloración global (“Ás veces penso que non vallo para nada”). Como medidas de delincuencia, Jensen utilizou tanto datos oficiais como cuestionarios de autodeclaración. Os seus resultados mostraron que os individuos cun alto grao de conducta antisocial tendían a obter puntuacións máis baixas en autoestima ca aqueles outros con baixa delincuencia.

Nun traballo posterior, Leung e Drasgow (1986) analizaron a relación autoestima-conducta antisocial en adolescentes de distintos grupos étnicos residentes nos Estados Unidos. Os seus achados indican que, se ben en afroamericanos e hispanos non existe unha asociación relevante entre ambos construtos, si aparece no grupo de brancos unha

covariación negativa e significativa entre autoestima e delincuencia autoinformadas.

A asociación entre autoestima e conducta antisocial atopouse mesmo en mostras de individuos de curta idade. Por exemplo, Burdett e Jensen (1983) examinaron a relación entre autoestima e conducta agresiva nun grupo composto por 116 nenos e 113 nenas con idades que oscilaban entre os 8 e os 12 anos. Como índice de autoestima utilizaron as puntuacións obtidas na *Piers-Harris Children's Self-Concept Scale* (Piers, 1969).

Como medidas de agresividade utilizáronse tanto autoinformes como escalas de observación cubertas polos profesores dos suxeitos. As análises de correlación non revelaron unha asociación significativa entre autoestima e conducta agresiva. Sen embargo, unha análise de varianza para a comparación entre individuos con alta, media e baixa autoestima si puxeron de manifesto diferenzas significativas en agresividade: os nenos con baixa autoestima mostraban máis conductas agresivas cós outros dous grupos de suxeitos.

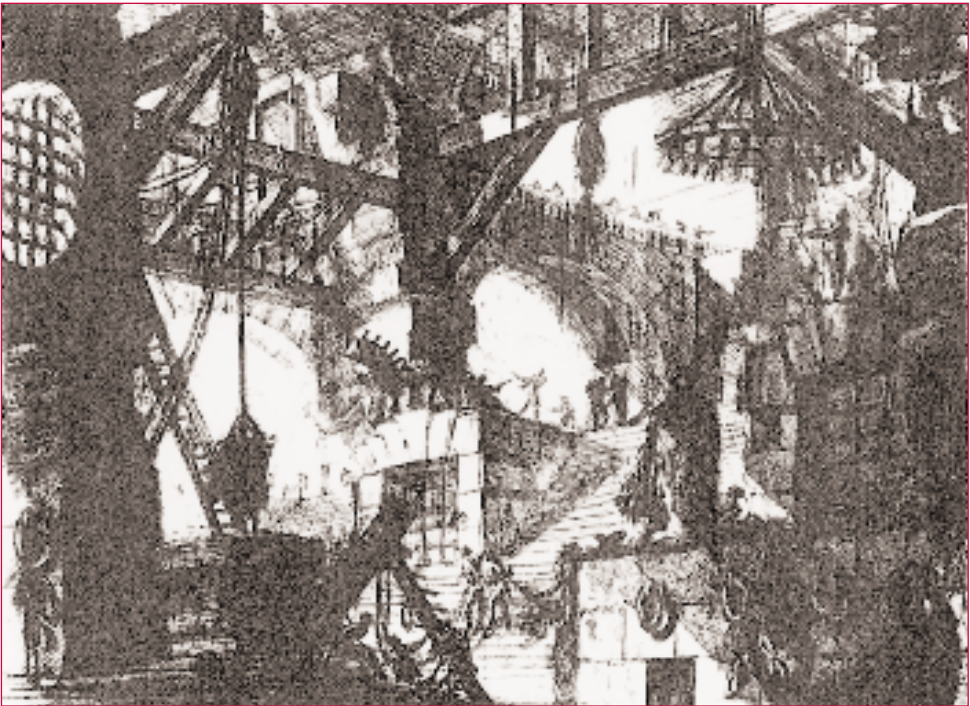
En definitiva, os estudos que examinan a asociación autoestima-delinquencia no nivel transversal tenden a poñer de relevo unha relación inversa (aínda que non moi intensa) entre ámbalas variables. Con todo, este dato non é demasiado esclarecedor. ¿É unha baixa autoestima un antecedente da implicación en conductas delictivas, como propugnan Reckless ou Kaplan? ¿É a reacción sancionadora dos sistemas de

control social a que deteriora a autoestima do suxeito? ¿Incrementa a delincuencia, nalguna medida, a autoestima do individuo, tal e como suxire Kaplan? A constatación dunha mera asociación negativa entre autoestima e conducta desviada non pode responder a estes interrogantes e, por conseguinte, non permite coñece-la veracidade das teorías expostas. Examinemos qué nos din os estudos deseñados para poñer a proba, especificamente, as premisas de cada un deses modelos explicativos. Comecemos pola *labelling approach*.

A INFLUENCIA EXERCIDA SOBRE A AUTOESTIMA POLOS MECANISMOS DE CONTROL OFICIAL

¿Que efectos exercen os mecanismos do sistema legal (institucionalización, etiquetaxe, estigmatización...) sobre a autoestima?

Xa nos anos setenta, autores como Hepburn (1977) ou Gibbs (1974) trataron de responder a esta cuestión. Os seus resultados mostraron que os presupostos da *labelling approach* tendían a se ver refutados. Así, Hepburn (1977) observou que a intervención do sistema legal non tiña impacto ningún sobre a autoestima

Cárcere. Gravado de Piranesi, século XVIII. Os cárceres semellan non se-lo mellor sistema de intervención sobre a delincuencia.

nin sobre a identidade delictiva do individuo. Gibbs (1974), pola súa parte, analizando datos lonxitudinais, atopou que, en contra das súas previsións, a medida que o contacto do suxeito co sistema de xustiza aumentaba, a súa autoestima se tornaba máis positiva.

Achados de estudos posteriores son tamén disonantes coa teoría da etiquetaxe. Anson e Eason (1986), por exemplo, compararon as puntuacións en autoestima dunha mostra de adolescentes homes que acababan de entrar na prisión coas puntuacións obtidas por eses mesmos suxeitos despois de tres meses de encarceramento. Os seus resultados amosan que non existen diferencias significativas na autoestima dos individuos neses dous momentos de tempo; estas diferencias non aparecen nin naqueles delinquentes asignados a institucións caracterizadas por un réxime estrito (e, xa que logo, sometidos a unha intensa acción de control por parte dos axentes oficiais) nin nos individuos que ingresaron nunha institución de mínima seguridade.

Evans, Weirman e Parker (1984) compararon a diferenza de autoestima de grupos de adolescentes que viviran diferentes períodos de institucionalización: individuos que permaneceran institucionalizados menos de tres meses, de tres a nove meses, de nove a doce meses e máis de doce meses. En xeral, os resultados indicaron que non existían diferencias significativas entre as puntuacións destes distintos grupos de suxeitos; púxose de manifesto, non obstante, que existía, sobre todo na mostra de mulle-

res, unha tendencia a amosar unha autoestima máis elevada canto maior fora o tempo de encarceramento.

Estes e outros traballos (Fischer e Bersani, 1979; Forster, Dinitz e Reckless, 1972; O'Connor, 1970; Power e Beveridge, 1990; Snyder, 1971; Teichman, 1971) puxeron de relevo que os efectos da etiquetaxe e a institucionalización son menos simples e mecánicos do que a *labelling approach* supuxera (cf. Chassin e Stager, 1984; Garrido, 1984). O suxeito non semella *introxectar* de forma automática a 'etiqueta' asignada polos sistemas de control formal, nin a súa autoestima queda deteriorada irremediabilmente pola acción destes sistemas.

Neste sentido, o grupo de traballo de Chassin (Chassin e Stager, 1984; Chassin, Presson, Young e Light, 1981) atopou que a 'etiquetaxe' tende a facer declinar a autoestima do suxeito só se se dan certas condicións. Primeiro, se o individuo percibe que o seu papel ou identidade como delincente é realmente relevante para defini-lo seu 'eu'; segundo, se o individuo é plenamente consciente de que a sociedade no seu conxunto sostén percepcións negativas con respecto á súa desviación; terceiro, se o suxeito valora tamén de forma negativa o papel de delincente; e, finalmente, se o individuo considera importante a opinión deses 'outros' que o etiquetan como delincente.

En definitiva, e aínda que non é este un campo de estudio demasiado explorado nin clarificado, os supostos da teoría da etiquetaxe non se viron apoia-

dos dun modo rotundo na literatura da que hoxe dispomos (véxase tamén Garrido, 1984). O procesamento oficial pode non dana-la autovaloración dun xeito tan automático e indeleble como supuxeron os teóricos da *labelling*.

A INFLUENCIA DA AUTOESTIMA SOBRE A DELINCUENCIA

¿Que ocorre coa teoría da contención? ¿Inflúe a autoestima sobre o desenvolvemento de condutas delictivas?

Un estudio clásico neste sentido é o emprendido polo equipo de Reckless e Dinitz na década dos cincuenta (Dinitz, Scarpitti e Reckless, 1963; Reckless, Dinitz e Murray, 1957), un traballo que pasou a ser coñecido na literatura como o estudio 'mozo bo-mozo malo'.

Nunha primeira fase da devandita investigación, estes autores seleccionaron, en áreas de alta delincuencia, dous grupos de mozos de sexto grao. Pedíronlles a 30 profesores que elixiran alumnos que, na súa opinión, non era probable que chegasen a experimentar conflitos co sistema de xustiza. Destes suxeitos nomeados polos profesores, elimináronse aqueles que xa viviran, na realidade, algún tipo de problema co sistema legal; obtívose deste modo unha mostra de 125 'bos rapaces'. Os profesores elixiron tamén un grupo de individuos que, baixo o seu punto de vista, ían vivir contactos cos axentes da orde; deste xeito, contouse cunha mostra de 101 'rapaces malos', dos cales un 23 % xa tiveran problemas coa lei. Ós dous grupos de suxeitos administráronlles probas referidas a tendencias delictivas,

relacións familiares e interpersoais e autoconcepto/autoestima. A información proporcionada polos rapaces foi validada, ademais, cos resultados dunha entrevista levada a cabo coas nais destes suxeitos.

Os achados desta primeira fase do estudio indicaron que os 'bos rapaces' presentaban unha alta autovaloración e proviñan de ambientes familiares caracterizados por relacións afectivas satisfactorias e por unha estreita supervisión parental. Os 'rapaces malos', sen embargo, procedían de contextos familiares conflictivos e amosaban unha autoestima máis negativa cós anteriores.

Catro anos máis tarde, nunha segunda etapa do estudio, tratouse de contactar de novo cos suxeitos. Foron localizados 103 dos 124 'bos rapaces' e 70 dos 101 'rapaces malos'. Só un 4 % dos suxeitos localizados pertencentes ó primeiro grupo mostraran condutas delictivas, ben que leves; sen embargo, un 38 % dos 'rapaces malos' localizados tiveran frecuentes e serios contactos co sistema de xustiza.

Os autores do traballo concluíron que a vivencia de procesos de socialización adecuados nos grupos de pertenza conduce ó desenvolvemento dunha forte autoestima; esta, pola súa vez, illa o individuo da delincuencia. Por contra, unha historia de experiencias negativas nos contextos primarios de socialización dá lugar a unha baixa autoestima; o individuo permanece así sen un apropiado control interno, sen barreira de contención contra a delincuencia.

Sen embargo, a interpretación de que unha baixa autoestima antecede o desenvolvemento da delincuencia probablemente non é a única que pode derivar dos datos de Reckless. Debemos ter en conta que, xa na primeira fase do estudio, a autoestima é avaliada en grupos de suxeitos que son diferentes nos seus niveis de delincuencia (os 'rapaces malos' tiñan xa unha historia, máis ou menos longa, de conducta antisocial). Polo tanto, non se pode desbotar que fora precisamente a delincuencia dos 'rapaces malos' a que, a través de mecanismos como o rexeitamento de 'outros' significativos, deteriorara a súa autovaloración. Se isto é así, a autoestima sería máis ben unha consecuencia ca un precursor da conducta delictiva.

Vexamos a qué conclusións chegaron outros estudos que, a diferenza deste, si intentaron analizar explicitamente os efectos da autoestima sobre a delincuencia e da deincuencia sobre a autoestima.

AS INFLUENCIAS AUTOESTIMA ———> DELINCUENCIA
 CIA ———> AUTOESTIMA

¿En que medida resultan atinadas as formulacións de Kaplan? ¿Promove unha baixa autoestima o desenvolvemento de conductas desviadas e elevan logo estas a autoavaliación? Ou, pola contra, ¿inflúe negativamente sobre a autoestima a comisión de actos antisociais?

Diferentes liñas de evidencia aparecen na literatura. Por unha parte, a copiosa investigación realizada por

Kaplan tende a apoiar-lo seu modelo, se ben tamén é certo que os seus resultados validan máis a primeira parte da súa teoría (o efecto motivacional da autoestima sobre a delincuencia) cá segunda (o *self-enhancement*).

Nas súas numerosas publicacións, este autor parte dos datos lonxitudinais recollidos a través de autoinformes nunha mostra de 3148 adolescentes escolarizados. Estes estudantes (que cursaban o sétimo grao durante o primeiro ano do estudio) foron entrevistados a principios dos setenta en tres ocasións sucesivas, separadas por lapsos temporais de doce meses. Kaplan somete os devanditos datos a múltiples análises estruturais, progresivamente máis sofisticadas, que o levan a confirma-los seus presupostos relativos á influencia da autoestima sobre a conducta desviada (Kaplan, Johnson, Bailey, 1988; Kaplan, Robbins, Martin, 1984).

Os resultados destas sucesivas análises indican que unha baixa autoestima conduce a que o suxeito experimente unha disposición á desviación (unha motivación por viola-las normas dos grupos convencionais). Esta tendencia fará que o suxeito se asocie con amigos desviados e que, en último termo, desenvolva conductas antisociais.

No tocante á influencia da conducta antisocial sobre a autoestima, Kaplan deseñou algún estudio para probar especificamente se, tal como supón o seu modelo, a delincuencia restaura a autoestima. En concreto, en 1978, este autor comprobou que os suxeitos que eran ini-

cialmente baixos en autoestima e que se implicaban logo en conductas inadaptadas, vían aumentada a súa autoestima en maior medida cós non delinquentes.

Este estudio, sen embargo, é practicamente unha excepción dentro da obra de Kaplan. Á marxe deste traballo, Kaplan afanouse máis en poñer a proba a influencia autoestima → delincuencia que en constata-los efectos positivos da delincuencia sobre a autoestima. De feito, obsérvase nos seus escritos que o *self-enhancement* é defendido cada vez con menor convicción ó longo dos últimos anos. En diversos traballos publicados por este autor a partir de 1986 (Kaplan e Fukurai, 1992; Kaplan e Johnson, 1991; Kaplan, Johnson e Bailey, 1988) describe incluso a existencia dunha influencia negativa da conducta desviada sobre a autoestima.

Outros autores tentaron explora-la veracidade da teoría de Kaplan, con resultados certamente dispares.

Bynner, O'Malley e Bachman (1981), por exemplo, desenvolven unha serie de análises estruturais a partir dos datos lonxitudinais recollidos nunha mostra de 1471 adolescentes. Os autores conclúen que a autoestima reviste unha importancia moi escasa na explicación da conducta antisocial. Sen embargo, se se apoia en certa medida a segunda parte da teoría de Kaplan, a delincuencia tende a atenua-los sentimentos de auto-rexeitamento experimentados polo suxeito.

A conclusións algo diferentes chegan Wells e Rankin (1983), nun dos

traballos máis coñecidos e rigorosos dentro deste campo de estudio. Estes investigadores someteron a diversos '*path* análises' os datos obtidos en tres tomas realizadas sobre unha mostra de 1799 adolescentes homes. A primeira recollida tivera lugar cando a idade dos rapaces se situaba arredor dos quince anos; a segunda toma de datos realizárase tras un intervalo de ano e medio; a terceira, un ano despois. A autoestima foi avaliada a través dunha escala moi similar á de Rosenberg (1965); deste modo pretendeuse capta-las actitudes globais dos suxeitos cara a si mesmos. A actividade antisocial foi medida a través dun cuestionario integrado por ítems sobre conducta disruptiva no contexto escolar, agresión interpersoal, roubo e vandalismo. Os resultados puxeron de manifesto que existía un efecto negativo da autoestima sobre a delincuencia (é dicir, a menor autoestima inicial, maior probabilidade de delincuencia), aínda que era un efecto moi feble. A influencia da delincuencia sobre a autoestima foi tamén moi pouco intensa e, ademais, de signo negativo; máis que eleva-la autovaloración, a conducta antisocial parecía deteriora-la autoestima dos individuos.

Tamén foron discordantes cos postulados de Kaplan os resultados obtidos por McCarthy e Hoge (1984) noutro estudio clásico dentro da área. Estes autores parten dos datos rexistrados nunha mostra de 1658 estudantes, cos que se contactou en tres ocasións. Como medidas de autoestima utilizáronse a escala de Rosenberg (1965), unha versión reducida do inventario de Coopersmith

(1967) e un instrumento elaborado polos propios autores, destinado basicamente a avalia-la autoestima sentida nos ámbitos convencionais. Para avalia-la conduta antisocial dispúxose dun cuestionario configurado por 31 ítems, cun contido que facía referencia a actividades tales como roubo, vandalismo, agresión e comportamentos desviados no contorno escolar. Co fin de examina-lo signo e mailo alcance das influencias recíprocas supostamente existentes entre autoestima e delincuencia, McCarthy e Hoge desenvolven unha serie de análises de ecuacións estruturais a través do programa LISREL.

Os resultados vertidos por estas análises non constitúen precisamente unha fonte de evidencia favorable á proposta de Kaplan. McCarthy e Hoge encontran, coma Wells e Rankin (1983), que o efecto da autoestima sobre a delincuencia é negativo pero moi débil. Máis intensos parecen os efectos da delincuencia sobre a autoestima. Sen embargo, de acordo tamén co constatado por Wells e Rankin, estes efectos teñen un signo negativo. De novo, o *self-enhancement* resístese a aparecer na evidencia empírica.

Un último achado resaltado polos autores McCarthy e Hoge fai referencia ós instrumentos utilizados para avalia-la autoestima. Estes autores observan que as interrelacións autoestima-delincuencia cobran maior magnitude cando se utilizan medidas específicas de autoestima ca cando se utilizan medidas de carácter máis xenérico, máis global. Así, por exemplo, atopan que tanto os efectos

da autoestima sobre a delincuencia coma os da delincuencia sobre a autoestima son máis intensos cando utilizan un instrumento destinado a avaliar autoestima en contextos convencionais ca cando utilizan a *Rosenberg Self-Esteem Scale*, índice por excelencia de autoestima global.

Na nosa opinión, McCarthy e Hoge apuntan así unha cuestión substancial para entende-la situación desta área de estudio: a natureza (global fronte a específica) das medidas utilizadas para avalia-la autoestima. É este un tema no que afonda un traballo máis recente, particularmente interesante e no que convén detérmonos: é o estudio de Leung e Lau (1989).

Leung e Lau parten da necesidade de considera-la natureza multidimensional da autoestima. Na súa opinión, a tendencia dos traballos previos a utilizar predominantemente índices xerais de autoestima está a empobrecer este labor, e contribúe á aparición de descubrimentos inconsistentes. En consonancia coas concepcións de autoconcepto/autoestima máis aceptadas hoxe na literatura (ver, por exemplo, Bracken e Howell, 1991; Eccles, Wigfield, Flanagan, *et al.*, 1989; Marsh, 1990, Romero, 1993, 1996; Romero, Otero e Luengo, 1994, 1995), Leung e Lau defenden abertamente a idoneidade de explora-la interacción autoestima-delincuencia, tendo en conta diferentes compoñentes da autovaloración.

Así, deseñan un estudio no que, por unha parte, se examinan as correlacións que as distintas facetas da autoestima

manteñen coa conducta antisocial e, por outra, inténtase comproba-los postulados de Kaplan partindo desa visión multidimensional do autoconcepto/autoestima. Para abordaren o seu cometido, os autores contan cos datos transversais recollidos nunha mostra de máis de 1600 adolescentes, de idades comprendidas entre os 11 e os 16 anos. A avaliación da delincuencia tivo lugar a través dun cuestionario no que o suxeito informaba da frecuencia de realización de 15 actos antisociais. Canto á autoestima, utilizouse tanto un índice xeral (a escala de Rosenberg, 1965) como índices de diversos compoñentes específicos da autovaloración: autoestima académica, autoestima sentida na familia e no grupo de iguais, autoestima referida á aparencia

física e autoestima referida a habilidades físicas. Os resultados da análise de correlación indicaron que non existía unha relación significativa entre delincuencia e autoestima xeral. Sen embargo, si aparecían correlacións significativas con dimensións específicas da autoestima. Ademais, estas correlacións eran de signos diferentes. En concreto, a delincuencia relacionábase negativamente coa autoestima familiar (-.12) e académica (-.17) pero as súas relacións eran positivas coa autoestima relativa ó grupo de iguais (.15), ás habilidades físicas (.20) e á aparencia física (.11). Leung e Lau comprobaron que utilizar índices xerais pode enmascara-las relacións que a conducta antisocial mantén con distintos elementos da autoestima. Os individuos antisociais

Fotograma de *West Side Story*. A delincuencia relaciónase positivamente coa autoestima relativa ó grupo de iguais.

poden ter unha baixa autoestima en determinados ámbitos de avaliación (habilidades académicas, familia) e, sen embargo, sentírense valiosos noutros dominios da súa experiencia (o grupo de amigos).

Posteriormente, estes autores tentan conxugar estes achados cos supostos de Kaplan e, a través dun *path* análise, poñen a proba un modelo explicativo da relación entre autoestima e delincuencia. Concretamente, expuxeron que a delincuencia se vería influída polas dimensións familiar e académica da autoestima. E suxeriron, así mesmo, que a conducta antisocial influiría concretamente (e de forma positiva) sobre a autoestima referida a habilidades físicas e a relacións co grupo de iguais. O modelo foi apoiado, en esencia, polas análises estatísticas.

Leung e Lau interpretan os seus resultados á luz das formulacións de Kaplan. Unha baixa autoestima vivida en determinados contextos (familiar e académico), en concreto, pode levar —en liña co postulado por Kaplan— a que o individuo se sinta motivado por delinquir para restaurar a súa autovaloración. Unha vez que o suxeito se implica en actos antisociais, e tal como Kaplan suxire, a autoestima pode elevarse. Pero serían só certos compoñentes os que experimentarían esta elevación. De acordo cos achados do seu traballo, Leung e Lau propoñen que probablemente se incrementaría o compoñente social e o compoñente relativo a habilidades físicas. A dimensión social veríase favorecida debido á aceptación que o mozo

experimenta dentro do grupo de amigos desviados. E, en canto a habilidades físicas, os autores suxiren que a delincuencia implica frecuentemente a posta en práctica de intensas actividades físicas (pelexas, vandalismo...); a realización destas actividades podería potencia-la autoestima do suxeito en relación coas súas destrezas motrices. Así pois, en opinión de Leung e Lau, o esquema teórico de Kaplan podería verse apoiado se se tivese en conta o carácter multidimensional da autoestima.

As conclusións destes investigadores con respecto ás influencias autoestima-delincuencia resultan intuitivamente aceptables, aínda que non debemos esquecer que adoecen dunha limitación fundamental, recoñecida polos propios autores: a natureza *transversal* dos datos manexados. En ausencia de datos lonxitudinais, dificilmente se pode establecer cales son os antecedentes e cales as consecuencias, cales son as causas e cales os efectos. Os propios Leung e Lau sinalan que non se pode desbotar que unha alta autoestima social e unha alta autoestima física sexan en realidade precedentes da delincuencia. Probablemente a implicación nunha subcultura delincuente requira ter un certo carisma social e unha certa vitalidade física. Podería ocorrer, daquela, que os suxeitos que posúen esas habilidades e que, como consecuencia, teñen unha alta autoestima social e física, sexan máis aceptados por grupos desviados e que, por conseguinte, estean en maior risco de delinquir. A autoestima social e a física poderían ser, pois, en certa medida, causa e non efecto.

Unha análise similar podería efectuarse, ó noso entender, arredor da relación entre delincuencia e autoestima familiar e escolar. Ben pode ocorrer que a actividade desviada dea lugar a rexeitamento e sancións nos espazos convencionais e que, deste modo, se deteriore a autovaloración na familia e na escola. Unha baixa autoestima nestes contextos podería ser así efecto e non causa da delincuencia.

En definitiva, baixo o noso punto de vista o modelo concreto de Leung e Lau con respecto ás interrelacións entre a delincuencia e os distintos elementos da autoestima só pode ser considerada como unha resposta moi tentativa. Non obstante, a súa enérxica defensa das análises multidimensionais é, cremos, unha opción maximamente acertada, que proporciona interesantes *insights* para comprender-lo confuso estado deste eido de coñecemento.

CONCLUSIÓNS. IMPLICACIÓNS PARA A INVESTIGACIÓN FUTURA

Como levamos visto, foron diversas as formulacións teóricas que intentaron dar conta destas relacións, e foron tamén diversos os resultados da realidade de empírica.

No que respecta á teoría da etiquetaxe, os achados (escasos) presentan unha certa consistencia. Aínda que sen dúbida se necesita máis investigación neste ámbito, téndese a cuestionar-la premisa de que o procesamento oficial e a

institucionalización deterioran inexorablemente a autoestima do delincente.

Máis confusa se presenta a evidencia sobre o modelo da contención (que sostén a existencia dunha influencia negativa da autoestima sobre a delincuencia) e, en especial, a evidencia relativa á plataforma teórica de Kaplan (influencia negativa da autoestima sobre a delincuencia; influencia positiva da delincuencia sobre a autoestima). O traballo de Kaplan semella apoiar-lo suposto de que unha baixa autoestima é un factor de risco para a delincuencia. Sen embargo, outros estudos mostraron que o efecto da autoestima sobre a delincuencia é extremadamente feble (*neglixible* é o cualificativo que recorrentemente emerge na literatura).

Verbo da influencia da delincuencia sobre a autoestima, o *self-enhancement* que Kaplan sostén tampouco se viu abondo verificado. Nalgún dos estudos deste autor (Kaplan, 1978) e no estudio de Bynner *et al.* (1981) parece ratificarse a presenza de certos efectos positivos da conducta antisocial sobre a autoestima. Pola contra, outros traballos amosan insistentemente que a autoestima se ve danada pola conducta antisocial.

Ó noso entender, esta disparidade de datos está determinada, polo menos en gran medida, pola forma en que se conceptuou e utilizou a autoestima nos traballos desta área de estudio. O feito de que se tivera en conta unicamente o aspecto máis global da autoestima resulta disonante, sen dúbida, coas recomendacións suxeridas nos últimos anos

polos que se ocuparon de afondar na natureza conceptual deste constructo (Bracken, 1996; Marsh, 1990; Vallerand, Pelletier e Gagne, 1991).

A visión da autoestima como unha variable simple, 'dunha peza', deu paso nos últimos anos á visión da autovaloración como unha característica na que, xunto cun factor xeral tipo 'Spearman', coexisten múltiples facetas ou dimensións (familiar, social, académica...). Deste modo, considérase que un individuo pode ter unha elevada autoestima nun ámbito determinado (as súas aptitudes académicas), e, sen embargo, autorrexearse noutras facetas da súa experiencia (nas súas habilidades de interacción social). Unha mensaxe frecuente entre os investigadores do concepto de autoestima é que tales facetas non deben ser ignoradas á hora de examinala relación da autoestima con outras variables; de feito, esta visión da autoestima mostrouse xa fructífera noutros campos de traballo que, como o que agora tratamos, se presentaban inconsistentes; é o caso do rendemento académico (véxase Hattie, 1992).

O feito de que nos traballos previos se considere unicamente unha autoestima xeral non fai senón oculta-lo tecido de relacións autoestima-conducta antisocial, e provoca que estas relacións aparezan especialmente endebles e inestables. Como se desprende do estudio de Leung e Lau (1989), a asociación entre ámbolos constructos pode ser de diferente signo en función das distintas dimensións da autoestima ás que se atenda.

Parece, pois, que a rede de relacións e influencias entre autoestima e delincuencia só poderá ser esclarecida se se toma en consideración a multidimensionalidade que caracteriza a autovaloración. A realización de estudos lonxitudinais (doutro modo, dificilmente se poden explora-las dinámicas formuladas polos modelos explicativos) que, ademais, incorporen esta perspectiva, contribuirá a dilucidar os interrogantes que caracterizan esta área de coñecemento. Na nosa opinión, e dada a importancia do tema non só a nivel teórico, senón tamén na súa dimensión máis práctica, o investimento en esforzos na súa clarificación está plenamente xustificada. Probablemente o refinamento dos programas de intervención, abordando facetas específicas da autovaloración máis ca dimensión global, axude a perfeccionar as estratexias educativas para delinquentes.

REFERENCIAS

- Anson, R. H., e C. S. Eason, "The effects of confinement on delinquent self-image", *Juvenile & Family Court Journal*, 37, 1986, 39-47.
- Barr, R., "Love, the missing ingredient", en J. Vernon e S. McKillop (eds.), *Preventing juvenile crime*, Canberra, Australian Institute of Criminology, 1989.
- Becker, H. S., *Outsiders. Studies in the sociology of deviance*, Nova York, Free Press, 1963.

- Botvin, G. J., "Improving personal competence: Toward a comprehensive approach to smoking prevention", en P. Lippert, A. L. McAllister e H. Hoffmeister (eds.), *Health promotion in youth. Problems and perspectives*, Bibring, Dietrich Deiner, 1984.
- Bracken, B. A., *Handbook of self-concept: Developmental, social, and clinical considerations*, Nova York, Wiley, 1996.
- Burdett, K., e L. C. Jensen, "The self-concept and aggressive behavior among elementary school children from two socioeconomic areas and two grade levels", *Psychology in the Schools*, 20, 1983, 370-375.
- Bynner, J. M., P. M. O'Malley, e J. G. Bachman, "Self-esteem and delinquency revisited", *Journal of Youth and Adolescence*, 10, 1981, 407-441.
- Chassin, L., e S. F. Stager, "Determinants of self-esteem among incarcerated delinquents", *Social Psychology Quarterly*, 47, 1984, 382-390.
- Chassin, L., C. C. Presson, R. D. Young, e R. Light, "Self-concepts of institutionalized adolescents: A framework for conceptualizing labeling effects", *Journal of Abnormal Psychology*, 20, 1981, 143-151.
- Coopersmith, S., *The antecedents of self-esteem*, San Francisco, Freeman, 1967.
- Davidson, G. E., "Treatment and behavior change in juvenile delinquents", en E. H. Johnson (ed.), *Handbook on crime and delinquency prevention*, Westport, Greenwood Press, 1987.
- Dinitz, S., F. Scarpitti, e W. C. Reckless, "Delinquency vulnerability: A cross-group and longitudinal analysis", *American Sociological Review*, 27, 1962, 515-517.
- Eccles, J. S., A. Wigfield, C. A. Flanagan, C. Miller, D. A. Reuman, e D. Yee, "Self-concepts, domain values, and self-esteem: Relations and changes at early adolescence", *Journal of Personality*, 57, 1989, 283-310.
- Evans, R. C., C. W. Weirman, e J. B. Parker, "Relationship of delinquents' self-concept to sex and length of institutional confinement", *Juvenile & Family Court Journal*, 35, 1984, 60-65.
- Eynon, T., e J. Simpson, "The boy's perception of himself in a state training school for delinquents", *Social Services Review*, 1, 1965, 31-37.
- Fischer, B., e C. A. Bersani, "Self-esteem and institutionalized delinquent offenders: The role of background characteristics", *Adolescence*, 14, 1979, 197-214.
- Forster, J., S. Dinitz, e W. C. Reckless, "Perception of stigma following public intervention for delinquent behavior", *Social Problems*, 20, 1972, 202-211.

- Friedberg, R. D., "Locus of control and self-concept in a status offender population", *Psychological Reports*, 50, 1982, 289-290.
- Garrido, V., *Delincuencia y sociedad*, Madrid, Mezquita, 1984.
- _____, *Técnicas de tratamiento para delinquentes*, Madrid, Ramón Areces, 1993.
- Gibbs, L., "The effects of juvenile legal processing on the juvenile offender's self-attitudes", *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 11, 1974, 51-55.
- Harter, S., "The Perceived Competence Scale for Children", *Child Development*, 53, 1982, 87-97.
- Hattie, J., *Self-concept*, Nova Jersey, Erlbaum, 1992.
- Hepburn, J. R., "The impact of police intervention upon juvenile delinquents", *Criminology*, 15, 1977, 335-262.
- Hirschi, T., *Causes of delinquency*, Berkeley, University of California Press, 1969.
- Jensen, G. F., "Delinquency and adolescent self-conceptions: A study of the personal relevance of infraction", *Social Problems*, 20, 1972, 84-103.
- _____, "Inner containment and delinquency", *Criminology*, 64, 1973, 464-470.
- Kaplan, H. B., "Toward a general theory of psychosocial deviance: The case of aggressive behavior", *Social Science and Medicine*, 6, 1972, 539-617.
- _____, *Self-attitudes and deviant behavior*, Pacific Palisades, Goodyear, 1975.
- Kaplan, H. B., e Fukurai, "Negative social sanctions, self-rejection, and drug use", *Youth and Society*, 23, 1992, 275-298.
- Kaplan, H. B., e R. J. Johnson, "Negative social sanctions and juvenile delinquency: Effects on labelling in a model of deviant behavior", *Social Science Quarterly*, 72, 1991, 98-122.
- Kaplan, H. B., R. J. Johnson, e C. A. Bailey, "Self-rejection and deviance: Refinement and elaboration of a latent structure", *Social Psychology Quarterly*, 49, 1986, 110-128.
- Kaplan, H. B., R. J. Johnson, e C. A. Bailey, "Explaining adolescent drug use: An elaboration strategy for structural equations modeling", *Psychiatry*, 51, 1988, 142-163.
- Kaplan, H. B., e B. M. Peck, "Self-rejection, coping style, and mode of deviant response", *Social Science Quarterly*, 73, 1992, 909-919.
- Kaplan, H. B., C. Robbins, e S. S. Martin, "Subcultural variation in multivariate models of self-attitudes and delinquent behavior", *Research in Community and Mental Health*, 4, 1984, 73-108.

- Lemert, E. M., *Social pathology*, Nova York, McGraw-Hill, 1951.
- *Human deviance, social problems, and social control*, Nova Jersey, Prentice-Hall, 1967.
- Leung, K., e F. Drasgow, "Relation between self-esteem and delinquent behavior in three ethnic groups", *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 17, 1986, 151-167.
- Leung, K., e S. Lau, "Effects of self-concept and perceived disapproval of delinquent behavior in schoolchildren", *Journal of Youth and Adolescence*, 18, 1986, 345-359.
- Lochman, J. E., e L. B. Lampron, "Situational social problem-solving skills and self-esteem of aggressive and nonaggressive boys", *Journal of Abnormal Child Psychology*, 14, 1986, 605-617.
- Lund, N. L., e H. M. Salary, "Measured self-concept in adjudicated juvenile offenders", *Adolescence*, 15, 1980, 65-74.
- Manganiello, J., "Opiate addiction: A study of identifying three systematically related psychological correlates", *International Journal of the Addictions*, 13, 1978, 839-847.
- Marsh, H. W., "Confirmatory factor analysis of multitrait-multimethod data: The construct validation of multidimensional self-concept responses", *Journal of Personality*, 58, 1990, 661-692.
- McCarthy, J. D., e D. R. Hoge, "The dynamics of self-esteem and delinquency", *American Journal of Sociology*, 90, 1984, 396-410.
- O'Connor, G., "The effect of detention upon male delinquency", *Social Problems*, 18, 1970, 194-197.
- Power, K. G., e L. Beveridge, "The effects of custody in a Scottish detention centre on inmates' self-esteem", *International Journal of Offender Therapy and comparative Criminology*, 34, 1980, 177-186.
- Reckless, W. C., "A new theory of delinquency and crime", *Federal Probation*, 25, 1961, 52-46.
- *The crime problem*, Nova York, Appleton-Century-Crofts, 1967.
- Reckless, W. C., S. Dinitz, e E. Murray, "The 'good boy' in a high delinquency area", *Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science*, 48, 1957, 18-25.
- Romero, E., *Autoestima y conducta antisocial*, tese de licenciatura, Universidade de Santiago de Compostela, 1993.
- *La predicción de la conducta antisocial: Un análisis de las variables de personalidad*, tese de doutoramento, Universidade de Santiago de Compostela, 1996.
- Romero, E., M. A. Luengo, e J. M. Otero, "La medición de la autoestima: Una revisión", *Psicologemas*, 8, 1994, 51-60.

- Romero, E., J. M. Otero, e M. A. Luengo, "Los predictores de la autoestima en la adolescencia: Un análisis empírico", *Revista de Psicología Social Aplicada*, 5, 1995, 47-71.
- Ross, L. E., *Race, self-esteem and delinquency: Some preliminary findings*. Comunicación presentada no 44th Annual Meeting of the American Society of Criminology, Nova Orleáns, novembro 1992.
- Shaw, B., "Encouraging good citizenship within schools", en J. Vernon e S. McKillop (eds.), *Preventing juvenile crime*, Canberra, Australian Institute of Criminology, 1989.
- Singh, O. P., R. Verma, M. Arora, e P. Agrawi, P., "Self-image of institutionalized male delinquent adolescents", *Journal of Human Development*, 22, 1986, 7-13.
- Snyder, E., "The impact of the juvenile court hearing on the child", *Crime and Delinquency*, 17, 1971, 180-182.
- Spence, A. J., e S. H. Spence, "Cognitive changes associated with social skills training", *Behavior Research Therapy*, 18, 1980, 265-276.
- Taylor, D. M., e J. del Pilar, "Self-esteem, anxiety and drug use", *Psychological Reports*, 71, 1992, 896-898.
- Vallerand, R. J., L. G. Pelletier, e F. Gagne, "On the multidimensional versus unidimensional perspectives of self-esteem: A test using the group-comparison approach", *Social Behavior and Personality*, 19, 1991, 121-132.
- Vicary, J. R., e R. Good, "The effects of a self-esteem counseling group on male prisoners' self-concept", *Journal of Offender Counseling, Services and Rehabilitation*, 7, 1983, 107-117.

